

Ըստ այսմ զիրպական եր իմ տեսութիւնս
է—նն, ինն, ինն բառերուն մասին, որոնցմ թերեւ
բարբառովն տարբեր է ի—նն, ինն (= այգե-
կութեւ ընդ) (KZ, XXXVIII, 201 II.) Ըստ հա-
կաւարկ կրնայ հիմայ հայ. նա—նն կըսուի յուն.
νύφωի հետ, եթէ նաեւ այս νύφω տրեւ ունե-
նայ գերմ. nüchtern բառին հետ, յիթէ յուն. φ
տառը միշտ թաւի մը ներկայացուցին է, այն
տառն նա—նն բառին պէտք է հետեւցնել թէ
ց'ի (hi) + ն ուրիշ վերջնական արգելք չի տար
բայց եթէ զ' (y) + ն իւր իւր թերեւ
իրաւամբ ըստ—նն—նն բային մէջ կը գտնէ Շեֆ-
տելից BB XXIX 36].

Նախնաբար —նն— խումբը կար —նն թուա-
կանին մէջ, Ընդհանրապէս կ'ըզուուուի թէ
*oktō ասը միւս «եթն», թուականին ազդեցու-
թեամբ նախ *ophtō եղած է, եւ ասիկ ծագած է
ըստ Բուգզէի *ovt', *ut', —նն, մինչեւ ըստ
Բարթոլոմէի աստիճանաբար զարգացման կարգն
է *ovt', *ovt', *ovt', այնպէս որ — ծայնական օրի
նայ համաձայն բլայ միայն հայրենական մէջ (սեռ.
—նն)։ Սակայն այն թէ Բարթոլոմէի ըսած այս
տախճանաբար զարգացման կարգը միայն ուղիղ
բլայ (Հիւրշմ. I, 484) բարբառովն խախտու կար-
ծիք մըն է։ Ե—նն թուականը ցոյց կու տայ թէ
երկրորդական երկրորդաւս եւ մը 01 չէ եղած եւ
նշանակեալ երկրորդական 00 երկրորդաւս մը համար
այ այնպիսի զարգացում մը պահանջելու իրաւ-
ունք չունինք։

Ուստի Բուգզէի այն կարծիքը՝ թէ 00 եղած
է — լիովին հաստատու է. այս կողմանէ *ophtō-
միւնութիւնն ամենեւին արգելք չունի։ Բայց ըստ
կիւրեան այն ալ կարելի էր, որ յամենայն դէպս
կարեւոր *ovt' նախածնէր՝ ոչ թէ *ophtōն ծագած
բլայ, այլ ուղղակի *oktōն։ Ասան զի այս զար-
գացումն եղած է ի հարկէ, այնպիսի ժամանակ
մը, երբ հնգեր. k տակաւին հայ. « եղած չէր,
բայց գգայապէս հնգի էր տոյն վերջնականին հա-
նգի։ Այն ատեն ոչ թէ բայց բաղանդայն, այլ
պիղծաբան բաղանդայն, ոչ ճաւերպ, հապա ճա-
նման ձայն մ'եղած պիտի բլայ։ Այս փակ բա-
ղանդայն միւս ամեն գրից մէջ տակաւին անփոփոխ
մնացած էր, ինչպէս բայց բաղանդայն՝ այսինքն ճ
կամ ճ եղած էր։ Արտասանութեան գրից նկատ-
մամբ բայց բաղանդայններն ասելի դիւրաւ կը յեղա-
փոխուին՝ քան փակ բաղանդայնները, եւ ամեն
օրեայ սովորական երեւոյթ մըն է հ կամ ճ ձայնի
մը յեղափոխուելով չ— ձայնի մ'ըլլալը։ Այսպիսի
փոխադրման — ճ է (գրւած sk, sj) չի անցնիլը —
սկիզբը կ'երեւայ շուեսներէն մէջ (Jespersen,
Fonetik, էջ 244), իսկ սպաններէն (Jespersen,
էջ 250) եւ արաբներէն (Հեղինակին գրածը՝ IF,
74) մէջ նման փոխադրում մ'արգելի կատա-
րուած է լիւս։ Երբայնպիսակս ի (նախնական չ)
տառը չեւ. հիւն (մարուկ), հին արա. ڤهه բա-
ներուն մէջ՝ ڤهه յիշալ ձայնաշարութիւնը ցոյց
կու տայ, միայն թէ այս ձայնաշարութիւնն իրեւա-
բոյս չէ, այլ աննմանաբարութեամբ յառաջ եկած
է. հմմտ. Gebauer, Historická mluvnice, I, 518,

որ իրաւամբ կը համեմատեալ գաւառական chēsti փոխ.
štr'sti, ուս. « ЧАСТЫЯ (բախտ)։ Արդ՝ եթէ *oktō
նախածնէին մէջ նման ձայնափոխութիւն մը տեղի
ունեցած էր՝ այն ատեն այն չէն յիշալայն ձայնա-
շարութեան պէտք էր որ u մը ծագէր։ Միայն կը
նայ այն խնդիրը թէ արդեօք չի այս ձայնա-
փոխութիւնը նկատուի է իրեն ինքնորոշ, թէ յա-
նգը ոչին ազդեցութեամբ կատարուած։ Եթէ
այս երկու կարելիութեանց վերջինն ընդունինք,
գծուարութիւն մը չ'եւրէ անկէ՝ որ նման խումբ
մ'այլապէս զարգացած է դա—նն, սեռ. դարեր բա-
ռին մէջ. վասն զի հոս կը յաւերգէր օ, Ե ձայնա-
ւորը (նոյսմիտ, հայց. նոյսմիտ)։ Ասորը ալ (որ
ըստ Հիւրշմանի IF. Anz XV, 59 խմանութիւն
ունի հին անգղ. suhterga « հորեղբորդի, բառին
հետ) միեւնոյն ձեւագիտական կարմութիւնն եւ
միեւնոյն ձայնական պայմաններն ունեցած պիտի
բլայ, ցորոնք ունիւր դա—նն, իսկ եր—նն+ բա-
ռին մէջ՝ եթէ կայ ունի յուն. πρωτος բառին
հետ, —նն— խումբն կը յաւերգէր վանկական u մը,
(Հըր—նն—նն)։

ՀԱՅԿԱՅ ԳԵՂԵՍՅԱՆ

ԳՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԱՐՇԱԿԱՌԻՆԻ ԳՐԱՄՆԵՐ

ՓԱՂԱՎԱՌՈՐԸ ԸՍՊԵՏՐՈՐ ԵՂԵՔՍԱՆԳՐ

ՊԵՏՐՈՐԱՎԻՅ

(Հըր—նն—նն—նն)

(Արշակ Գ.) Ա—Հ—Հ, էջը 61—77 Պ. Ք.
16 կտոր, որոնց եօթը՝ շորեղբորման, երկուք
գրած են մնացեալ եօթը՝ պիղծ։ Չորեղբորմանն
ներաւ նկարադիրն է (թ. 1)՝ Վաղարշայ Բ պատ-
կերը, մարտը արածայր, մայն երկայն եւ դան-
գաւորեով, գլուխ՝ ապարօշ, վիզը՝ մանեակ եւ
կուրծք՝ լանջապանակ։ Յետապիւսը՝ Վաղարշ Բ
արքունի տարադով առանց թիկանց դահի վրայ,
առջեւը հիցած է Բախտ պատմաճանաւոր եւ վեր-
նազեւստով, գլուխը բրգայն թագով որ աշնն
իրեն արմատներն կու տայ։ Խախով բանած իշխանու-
թեան երկայն յուլս մը։ Արձանադիրն (3) ալ(աւ)
ձաւաւս (Arcauc) սուրյ(ետու) (ձաւաւս) ԵՍԻ-
ՓԱՆ(ուր) (Գ) լալ(աւ) յուս (Վաղարշայ աղայից Ար-
շակայ Բարեգործի Արարայ Նշանաւորի Հիւննա-
սիրի)։ Տարեթիւր՝ ԴՊ = 373, ամսոյ անունն
ինկած՝ հէրմ. 8.88 գր., շատ ցանցաւ։ Միւս շո-
րեղբորմանայ թուականը են՝ թ. 2՝ ΔՊ =
374, ամիսն ինկած, հէրմ. 11.92, շատ ցանցաւ.
— թ. 3՝ ΕՊ = 375, ամիսն ինկած, հէրմ. 14.16,
շատ ցանցաւ (Ալիշանի) — թ. 4՝ ՀՊ = 376,
ամիսն ինկած, հէրմ. 9.89, շատ ցանցաւ. — թ.
5՝ ΖՊ = 377, ամիսն արնիթեւնի, հէրմ. 10.91,
շատ ցանցաւ (Ալիշանի) — թ. 6՝ ΗՊ = 378,
ամիսն ինկած, հէրմ. 14.00, շատ ցանցաւ, եւ

Թ. 7՝ ԹՈՒ = 379, ամին ինկած, կէտ. 10.80, շատ ցանցաւ: — Պարկէ-Ոստէն հրատարակած է ուրիշ շորեքգրաման մ'ալ՝ ԵՈՒ = 372 թուականաւ, բայց Գարդներ որ նոյնք քննած է՝ թուականաւ շատ երկբայական էր գտնէ. (Գարդներ՝ էջ 62), Հեղինակն ԹՈՒ = 379 Սեյեւ. թուականն ամենէն անգամագոյնը կը համարէ՝ զոր տեւած ըլլայ արքային՝ Վաղարշայ Բ՝ դրամով վրայ, մինչդեռ John Lyndsay՝ կը յիշէ արքային շորեքգրամաններ սա տարիներէ՝ ՈՒ = 380, ԸՈՒ = 384, ԵՈՒ = 385, ՀՈՒ = 386 եւ ԿՈՒ = 388: Արդ, կ'ընէ Հեղինակը՝ Պարթեւաց պատմութեան մէջ չենք գտնիր որեւէ հաստատուն պարզայն մը որ այս թուներուն հակառէ կամ անհարելի ընէ. եւ որչափ գիտնէր յաւերգ արքային՝ Վաղարշայ Գ. եւ Բակուրայ Բ՝ դրամները Սեյեւկեան 389 թուականին յառաջ էին սկսիր: Սակայն, կը յաւելու Հեղինակը, յիշենք գիտնոյն այս Վաղարշայ Բ ԵՈՒ = 385 թուականաւ յիշած դրամը՝ զոր Բորիտ. Թանգարանը տեսած կ'ընէ, չեն յիշեր ոչ Գարդներ եւ ոչ Բորի, եւ 388 թուականաւ դրամին ալ միջին տառն րառ նմանահանութեան (Lyndsay, Տիտ, 2, 23) այլանա է՝ այսպէս ԿՈՒ, ի նկատի ունենալով որ այս միջին տառն որ իբր թէ Ո ըլլալու է՝ անսովոր լայնութիւնը՝ հասանականացոյն է որ ի բնէ ըլլար ԿՈՒ = 378: — Երկու դրամներուն (Թ. 8-9.) առաջագոյնը՝ Վաղարշայ Բ պատկերը, սրածայր մօրուք, մազն թէեւ նոյնպէս երկայն՝ բայց թէ եթէ եւ գանգուրեն լոճ, եւ գլուխն՝ ապարտ, ականջն ալ, վիզը մանակ եւ կուրծքը՝ լանձապանակ: Յետադասին՝ Արշակ ի Գահի աղեղնաւոր. աղեղնան տակ՝ մնալաբր: Արձանագրութիւնը՝ նոյն, բայց այլանա է տեսնելով եւ սխալներով: Կշիւքն՝ 382 եւ 385: — Պղնձաներուն (Թ. 10-16) պատկերը նոյն է դրամներու պատկերին հետ, բայց առանց լանձապանակի: Յետադասին՝ Պաշտառ ձախն ապարի վրայ յեղուցած, աջով տէգ բռնած (Թ. 10, կէտ. 1.40.) կանգ գտն այս մը կարճ վերնո գգեցանք, որ սինանձեւ բազին մ'առնէն կը զոչէ, վարը՝ մաշիկ (Թ. 11-2, կէտ. 1.10 եւ 1.13.) նշանակ մը՝ նման Արեւու տաղարաշխական նշանին (Թ. 13, կէտ. 0.99.) թեւաւոր քարոզական (Թ. 14, կէտ. 1.05.) սինանձեւ շինած բազին՝ եռանկյունի մը վրայ կեցած (Թ. 15-6, կէտ. 1.03 եւ 1.37.) Հատերը շորեք-կուսի շըջնակ մ'առնին: (Տես էջ 133-5.)

Դրամով տարիթու երու այս բացատրութիւնն կը տեսնուի որ Վաղարշ Բ դրամները կը սկսին Սեյեւ. 373 (= 82) — կամ եթէ հարապատ ըլլայ Բորիէ-Ոստէնի դրամին ընթերցածը՝ 372 (= 81) — աղեղն, եւ կը հասնին մինչեւ Հեղինակին տեսածները՝ 379 (= 88), բայց Լինդսէյի թիւանները մինչեւ 388 (= 77 Ե. Բ.) Երբայն պէտք է տու ըստ այսմ 61—77 Ե. Բ. տարիներ, եւ այս միջինը պատմութեան կամ դատական մատենագրող յիշած Վաղարշ ինքն է, եւ ոչ նարթիմացի՝ Վաղարշ Ա. Ի հարկէ զարմանալի է որ այս ժամանակի վրայս որ աշխարհը՝ Տալիստ եւ Դիւն՝ չեն նշանակեր զահակալութեան փոփոխութիւն մը: Բայց առ եզական չէ. յարցող Վա-

ղարշ Գ ալ (Գուռլիքի Բ) որ շատրի իսկ ինքնա է ըստ դրամով, նոյն աղբորը մէջ չի յիշուիր: Այլ իւր ժառանգի Հակարարսի: Սկսած նոյնութիւնը Վաղարշայ Ա եւ Բ իբրտու յարկութեան՝ ըստ պատմաագր մին: Բայց տարի թէ Տալիստայ եւ թէ Դիւնի այս ժամանակի գործող միակ աղբոր միւնեղնն է՝ նոյն իսկ ինքն Կարրուղիի ՊՅԷտապարանիդ, զոր Գուռլիք. «նշալով ստորագր գիրքը մը կը կ'ընէ: Դիւնի ասէ համառու քաղաքք մ'ըսած է հաստատութեանը. իսկ Տալիստն ընդարձակ է՝ բայց նաեւ քննադատական ոգով ամէն բան չէ ընդունան այնպէս, եւ միայն կ'երեւայ առ ի շարք ուրիշ աղբոր ընդհանրական հետեւած է: Առաջ նաեւ Տալիստայ քով, կ'ընէ, չիշէ շատ ընդհանուր գոյն մը մնացած է Կարրուղիի ի նպատակ գտնաւորեալը՝ մինչդեռ նոր քննութիւնը, կ'ընէ, կը տեսնէ որ Կարրուղիի այն ճառագարան գիշացուցութիւնը ոչ հրաշագործութիւնը ոչնի վէ զեւթուրի, (Գուռլիք. 131, Կրտս.) Այս ժամանակի ալ Հռոմէականաց եւ Պարթեւաց զիւստի Կուրայ ինքնին էր Հայոց աշխարհը: Հռոմայեցիք իրենց պաշտպանած Դապագորդիկան Տիգրանիով, Պարթեւցիք՝ իրենց առնյալիք Տրքատով: Պարթեւց Բիքն հայտնութիւն գոյադրեցած Վրկապոց հետ — որոնց կ'երեւայ անկախութիւնն սրտեցաւ, — չէին կրնար անտես ընէն իրենց երազիրը՝ Հայոց աշխարհին ալ վերջականապէս արշալոյսին տոգմ մը առաւ, եւ ոչ իրենց Տրքատն երեսնէ մէկէ: Տրքատ հրապարակաւ արքայ Հայոց պատկերով՝ ի Հայոց իսաւրեացու բռնակաւ, որուն առաջնորդը էր Մուսնես (Մանեք), եւ ոգնու ընդդէմ (Կրիտանեայ արքային Մեծորագործի (Մանաւ. ալ) Բ, ընդգծմ Գամբարի Տիգրանայ որ համարակն էր նոյն իսկ Աշխարհիկ արքայն: Դիւնու. յետ մղուեցան Տիգրանի եւ պաշտրուեցան: Տիգրանիկորի մէջ: Վաղարշ ալ եկած էր ետեւէն պատրաստութեան. բայց Միքին հանդիպեցան Կարրուղիի պաշտպանը որ Կարրուղիի հարկաբեկ, որով զինագաւար որոշուեցաւ. այն պայմանաւ որ Պարթեւց Տիգրանիկորի պաշտրու մը թողուն եւ Ներքին պաշտպանաւորութիւն իստին՝ իսաղաքութեան համար բանակցեալ: Գուռլիք (անդ՝ 131 — որ գեղեցիկ կերպով կը գնահատէ այս գիշաց աղբորներուն՝ Տակ. ԺԵ. 18) եւ Կրտ. Կրտ. 12 համեմատական արժեքն, ինչպէս ըստիք —) յիշատելով՝ այն պարագան որ Հռոմայեցիք գունդն ալ Տիգրանիկորն էրէջ հրաման առաւ Կարրուղիին, որ նոյն ժամանակ իսկ մերձակայից իբր թէ անդմիտնի կ'երեւար, կ'ընէ թէ յայտնապէս այս զաւանթ ծածուկ յարուած մ'ալ կար՝ Տիգրանիկորն ինքն էր: Եւսած հռոմայական գունդն եւս կանխելու: Հայոց երկրէն, որով արդէն Գամբարի Տիգրանայ բարեւ որոշուած կ'ըլլար, Բոս Գուռլիքի (անդ 131-2) տար ալ ծածուկ պատմառն ըլլալու էր այն որ հայ ժողովուրդը ստորութեանքը կ'ործէր: Եւ ամէն կողմանէ մեկ ի Պարթեւց՝ տուր կամ Հռոմայեցից կրած արքայ մը կ'ընէ գունդը քորալով որ Տիգրանայ ժամ կ'երկնիւսն զիւստի արքայն ոչ մը կար: իսկ այս Տիգրանի թեւն իւր հաւեն Հերովդէսէն ժամանակ էր ստրկաւոր հրապարակութիւնը մը Հռոմայ հանդէպ: Բայց նաեւ ոչ անոր պիմ՝ ընտան ժողովուրդ մը չհաղաւորեցան: Ներք մերթեք իսաղաքութեան առաւարկեալ արքաններն, եւ ինքնին Գետտո զորավար իստրուեցաւ: Կարրուղիի գործակցութեան: Պարթեւց այս ատեն յայտնի սխալ պատեղարկ: Գետտո որ հրամանաւոր էր ջորացի է Հայո՝ արքայանաջ մը ձեռնարկէ Զէնի՝ Տիգրանակորն պատեղան: Բայց գործի ձեռնարկը գնաց եւ ջուտով քաղաքացաւ: Վաղարշ անցնելով Տալիստի կ'ընէր՝ Արաւմալի հարաւային ամէն ի Հանդիպալ Արաւմալափ մոմ՝ պաշտրեց զԷւստո իւր քանիս: Եւ — որպէսեւ Կարրուղի կամաւ սգնութեան չհասաւ ժամանակին — անձնատուր ըլլաւ սպիպեց (Զէնի)՝ Հռոմայեցիքը եւս Հայոց աշխարհէն, եւ նոյն իսկ Պարթեւաց համար կատարել Լեզնիքն Եփրատայ վրայ: Կարրուղի կրցաւ առ ժամն սխալագործ մը յաշխարհել, պայմանաւ որ Եփրատայ եղեմքն իւր լինած

¹ John Lindsay, A View of the History and Coinage of the Parthians. Տես ՀԱ. 1904, էջ 347:

βασιλεων Αρσακου ευμεγετου δικαιου επιταγους
 γειελληγους (Սարգսի արքայից Արսակայ Բարե-
 գործի Արգարայ Նախնասոր Հրեմաճարի) և տա-
 րեր խառնակ եւ սխալանէ։ Բայ ի միւսգրէն՝
 թ. 33 արդէն ունի պահլաւ-արաձական գրու-
 թիւն՝ առաջագիման արքայի գլխուն ետեւն, որ
 պատուեալն էր սիր յաճախել վերջին արքայից
 գրաններուն վրայ։ Այստեղն գրուածն է VI (Vol-
 gas) malka) «Վաղարշ արքայ, Ստոյց հիւր»
 3,76, եւ 3,26 եւ 3,62։ — Պղբձններն առաջին
 մասը (թ. 34 6) առաջագործն նշոյն է գրաններուն
 հետ առանց մանկելի եւ լաւնպատակի, յետա-
 կողմէ Երեւրին ալ՝ արծիւ թեւառարած, կոցով
 կտակ մը բռնած. (հիւր. 1,23, եւ 1,44 եւ 1,18)։
 Բայց նշանաւոր են մնացող պղծակներն (թ. 37
 — 43) ստով որ թուականաւ են։ Ստոյց առաջա-
 կողմէ Վաղարշայ Գ պատկերը երկայն եւ արածայր
 մտրուր, գլուխը սաղարար՝ ականջապահով,
 դարձեալ ապարօշ, վիզը՝ մանակ եւ կուրճը՝ լաւ-
 ճապակով. արքային գլխուն ետեւ Ա յայտնա թ.
 37 — 40a.) յետակողմէ՝ Բախտ զած պատուան-
 զանի մը վրայ նստած պատմաճանապարհ եւ վեր-
 նադիւնստով, գլխուն վրայ բրդաւոր թւոր. Բախ-
 տին առջեւ են տարթուները՝ թ. 37՝ ГКТ =
 323, հիւր. 6,75. — թ. 38՝ ГКУ = 423, հիւր.
 6,45. — թ. 39—40՝ ΔΚΥ = 424, հիւր. 6,21 եւ
 6,65. — թ. 40a՝ ՀΚΥ = 426, հիւր. 6,60)։ թ.
 41էն սկսեալ այն տարբերութիւնը կայ որ առա-
 ճակողման վրայակերէն կայ սարաւորտ առանց ա-
 կանջապահի է. յետակողմէ՝ կիսանձնայ պատկեր
 Բախտ բրդաւոր թափով. ասոր առջեւ են թուա-
 կանները, միայն թ. 47 — 43 թուականներն ունին
 արքային գլխուն վերեւ, եւ թ. 48 — 9 յետա-
 կողմէ վարդ՝ Ա. թուականներն են՝ թ. 41—2՝ ΛΥ
 = 430, հիւր. 3,72 եւ 3,92. — թ. 43՝ 6՝ ΑΛΥ
 = 431, հիւր. 4,82, եւ 4,63, եւ 4,20. — թ. 46՝
 ΜΥ = 440, հիւր. 8,75. — թ. 47—8՝ ΔΜΥ =
 444, հիւր. 4,24 եւ 4,98. — թ. 49՝ ΘΜΥ =
 449, հիւր. 4,13 շատ ցանցաւ. — Բրիտ. Թան-
 գարան կան՝ պղծակ 49 թ. 37ի տպով, տարե-
 թուով 604 = 439, ուրիշ մը թ. 47ի տպով՝
 առանց տարեթուի։ Բերլինի Թանգարանը կան՝
 Պղծիկէ—Ստաէնի ցուցակին համեմատ՝ երկու պղծակ
 թ. 41ի տպով աւ տարեթուները՝ ΕΑΥ = 435
 եւ ΖΑΥ = 437։ (Տես էջ 136—142)։

Բնական զարմանքի երեւոյթներէն մին է այս Վա-
 ղարշ Գ. Պատմական աղբիւրները տեղեւ թէ կը
 յիշեն, մինչ գրաններն ամենեւ աւելի սխալման են,
 վկայուել որ Եր 71 տարի ինքած ըլլաւ։ Եւ զորս
 հաստատել տուած, ի հարկէ ոչ միշտ շարունակեալ եւ ոչ
 միշտ «արքայից արքայ» Ներքին խառնակութիւնը յայտնի
 է անկէ որ այս միջոցին զահ եղած եւ զորս ալ հաստա-
 նել տուած են Արտաւալ Գ, Բախտ Գ, խոսրով,
 ՄԻՏճաւա Չ. եւ զարձակ՝ թեւեւ զորս չէ գտնուած՝
 Ստաւորուկ Ի եւ Պարթեւապատ. եւ այս ամենէն իսկ
 վեր միայն մեռած է Վաղարշ Գ (147ին Յ. Գ.) սնդակ
 որ իւր յարգըն է՝ պաշտօն արքայադէմ ետքը՝ Վաղարշ Գ.
 Այս ներքին տխուր վիճակը կը մեկնէ որ Երայիման
 սպառնալից դիւրութեամբ կրցաւ մինչեւ գրիթէ ի կոր խա-
 նարէնցրեւէ արեւելքը։ Վաղարշայ Բ մահանանէ ետքն
 (77ին) արդէն զահ եղած ինքն այս Վաղարշ Գ. եւ ինք

Բախտ Բ. Երայիման ալ զորս կայ 389 Սեւեկ. Թուա-
 կանէն (— 76). առաջին՝ ըստ գրաններուն պատկերաց
 մտրուր՝ քաջ տակաւի երկուստարդ, վերջինն՝ անմտուր
 եւ անէր երկուստարդապէս։ Ըստ Գուպիթի (անդ 137
 եւն) Բախտ Բ հաւանորեն Վաղարշայ Գ եղբայրն էր եւ
 զահակին։ Վաղարշայ Գ գրանները նախ ըստ չափ
 զագրին, այսինքն՝ յաւրթը 300 տարւոյն (79 աշուն) եւ
 անկէ ետեւ երեսուն տարեկ անկէ կործան աներեղծ
 կրցաւ պատմութեանն, եւ միայն 423ին Սեւեկ. (— 112ին)
 կրկին երեսն հու. զայ. եւ այն՝ այս անգամ Գրգրիկ ընդ-
 հատաւ զաւարտ միայն՝ միջինը 458 Սեւեկ. (— 147) որ է
 միջեւ իւր մաշը՝ իսկ Բախտայ Գ գրանները նոյն 389
 Սեւ. (— 78) տարեին սկսեով՝ նախ կը շարունակուին մին-
 չեւ 396 Սեւեկ. (— 85) եւ անկէ ետքը հոս ալ ընդհա-
 տաւ թեւեւ մը կը տեսնուի, իւր ինն տարի, եւ վերադին կը
 սիր 404 Սեւեկ. (— 93) ինն միջինը 407 (— 96), թեւեւ
 զեռանք որ առաւել բաւական տունն ալ իշխում է։ Սեւեկ
 յառաջ արդէն երրորդ մաշ զորս՝ կրկնէ տունն էր
 Արտաւալ Գ, որն զորս կայ 392 Սեւեկ. տարեին կամ
 80 եւ 81 Յ. Գ. տարեներն։ Դրանով թեւ այս ժամանակի ըստ
 կետերը, այդտե թէ ինչ Վաղարշայ Վաղարշ Գ յանդերձ
 երկու տարի իշխելն ետքն ըստ զրանց վրայութեան անե-
 րեւոյթ կրցաւ, եւ թէ էլ, ապարդշի մէջ էր մինչեւ այն
 երեսները երրորդ տարեին, երբ կրկին երեսն հու. զայ.
 Յամանայի դէպ Վաղարշայ Գ աներեւոյթ ըլլաւ կայ ունի
 Արտաւալ Գ հետ, որ Վաղարշայ տեղը կ'անցնէ եւ 80—81
 տարեներն զորս ունի։ Պարթեւներն ալ գտնուք (Յովհ.
 Ջուսար. ԳԱ. 18. Սիբիւր. Պաղմ. Գ., 124, 137) ինչ այս Ար-
 տաւալ Գ. Եր Կր Եր Եր Եր Եր Եր Եր Եր Եր Եր Եր Եր Եր Եր Եր
 եկաւ Սուսանքոնքը (Տերմանիս Մարտին, Քրէշ ՌԱՅԻ՝)
 անոր ձեռնառն եւ ոգնակաւ էր, եւ կարծես միայն ունի
 զանկից հայկապար հոլակերպը. Հառապեցող գործերը
 խառնակել։ Այս Արտաւալ Գ ինչոքը շարունակուեցաւ
 մինչեւ 88, բայց Մարտաւալ պատմապէսը զայս զորս մը
 չէր։ Պարթեւն ալ կողմանէ. (Գուպ. 138) Ստոյց ներքին
 խառնակութեան արդէն տեղեւ անկարող զ'ենք Երեսն մեծ
 զորք ձեռնարկել։ Թէ միջեւ Երբ ինչեւ Մարտաւալ Գ
 յայտնի չէ։ Երեսնայի դէպ 93ին կ'սկսին զարձակ Բա-
 րաւար Գ գրանները, եւ ասոր Երբ թուականաւ գրանները
 զարգեւէն ետքն ալ տունն մ'իջնէ Եր «արքայից արքայ» Բայց
 նաեւ ասոր իշխանութեան վերջին ուրիշ հակարաց մ'եղած
 էր խոսրով, թեւեւն արդէն 106ին Յ. Գ., զանէ 108—96ին,
 վրան զի արդէն հաստատուած թուականաւ գրաններ կը սիրին
 խոսրովայ արքայի Սեւեկ. 420էն, թեւեւ յայտնի չէ թէ մին-
 չեւ Եր տարեին Եր Բախտ Բ. Գուպիթի հաստատութեամբ
 կ'ըսէ թէ տակաւին Բախտ Բ. Եր Պարթեւն ալ զորս
 ներկայացուց ընդ 110ին, եւ ինչեւ Եր ունի Բախտ Բ. Եր
 զահը զեղծ տուաւ Արտաւալ Եր Եր Եր Եր Եր Եր Եր Եր Եր Եր
 մ'եղած մեռաւ, (Գուպ. 140) Բախտայ Գ յաւրթը
 եկաւ ի հարկէ խոսրով, որն զորս կայ չիլ ըստ անդոյ-
 հատ զանի որոշ թուականաւ մինչեւ 439 Սեւեկ. (— 127/8
 Յ. Գ.) Սակայն այս միջոցէն ըստ յառաջ արդէն կրկին
 երեսն եղած է Վաղարշ Գ, կ'ենթադրուք խոսրովայ դէմ,
 եւ իւր գրանները՝ այնպիսի տանի զարգեւէն ետքը կը սկսին
 ինչեւ զանի՝ 111—2 Յ. Գ. տարեին մինչեւ մաշը (147
 Յ. Գ.) Այս միջոցին արդէն մեկնող էլած էր ուրիշ
 հակարաց մաշ Մեհրգոյր (Մեհրգոյր) 141, որն Գուպ.
 շնոր զորս կ'ըսէ արդէն 111ին (Գուպ. 141) Եւ զորս
 Բրիտ. Թանգարանին այն պղծակն է, որուն վրայ Long-
 perrier եւ Gardner կը կարծեն որ սկսեւէ ΔΚΥ = 424
 (— 113 Յ. Գ.) թուականը, եւ որ անկախ Բ. Բովի յոր
 բնութեւն մեկնել ըստ ինչոքական եւ (տես վարդ՝ ՄԻՏճա-
 վալ զրանց) 111—2 Յ. Գ. ՄԻՏճաւալ միւս պատմութեան
 չունենալով՝ գտնուք եւ որոշ թուական մը գտնել, ըստ
 Գուպիթի Մեհրգոյր ապահովագույն եղբայրն էր խոսրով-
 վաւ, Վաղարշ ալ ի հարկէ թեւեւն նշոյնաւ. (Գուպ.

141) նրէր արդարեայ եւ ոչ մին, կ'ըսէ, զիցա զիբաւ մարմն միաներ եւ բարբոքմն միանձնոն ըլլալ ինչ ժամանակի մէջ, եւ այս միջոցին խորով անխճեմութիւն ընկնով Հայոց զորքերուն խառնութիւն՝ առիթ տաւ Յուսիսնառն տառնուկայ բնկել բոլոր արեւելքի Վս միջոցին Հայոց արդեւ որ Վնապոս (Εκπαδεύει, որ կ'ընէր Տնն գրամսխանս (811—868) որեւէ վեր (ըստ Գաթմէր), Բ. 172-ի որդի քան թոճս Տերապոս Ներսիսեան, ըստ Գաթմէր, Բ. 253-ի յետ Տերապոսի Վրասապի եւ ապա առիկայ, որ զաջ Հանան որ Բաղիւր, ըստ Գաթմէր, (անդ 141) կ'ընէր այս անդը Հռոմայեցի կողմէն մեծ Հակառակութիւն գտնելու և խորով զՎնապոս որ մերձեցով Հայոց գաջը դատ Բաղիւրի որդին՝ Պարթմամաթի, ուստի իր եղբորորդին՝ Տրաքսանոս որ արդէն ծրարկներն ուներ առիկայ այս ամէն թալարաւորութիւն վերջեցնելու 11-ին ճամբայ ելաւ՝ Պարթմամաթի գլխի լուծելու, եւ որդամարտելով խորովու խառն գաղաղաման որութիւնը, 114-ին մասն Հայոց սահմանն եւ առաւ զՎերջամաստ անանց կուսի (Գաթմէր, 141) այսպէս կ'ուզէ Գիսիսի կէ, 11-ի խառնքի անունն, ոչ թէ Սամառաս կամ Համաթ, որ Հռոմական էր)՝ Պարթմամաթի ստիւղան ընդ առաջ գնաց մինչեւ Եկեղեցաց գաւառ, եւ Տրաքսանոս առիկ գաւա իր թոյան՝ յուսով անկէ կրկին պատերազմ, ինչպէս եղած որ Տրաքսասի՝ ներքին կողմանէ՝ Քայց Տրաքսանոս՝ որ ինք իրեն Պրոքրատիս Հռաշակէ տաւ հնո բանակին (ըստ Գաթմէր, 142) Օգոստոս 142-ին յուսով՝ ուրիշ մարտեր ուներ Պարթմամաթի մերձեցեալ, թէեւ հրաման ընդունեցաւ հարգութեան ասկ երկրէն ելելու, բայց իր ճամբան վերջեց զինագրէկ ազատիկէ՝ բանուեցաւ եւ զխառնեցաւ (այսպէս Գաթմէր, 142) ըստ Frontin, Principia historiae, ed. Naber, p. 208: ըստ այլոց՝ իւր լոյս եղած պարթմեւ զնոյով ճակատ առաւ, բայց յաջեկուեցաւ եւ ինկաւ, Գաթմէր, Բ. 171-ի) Հայք Հռոմական ռաշակէ Հակաբեկան Յաթմէր 11-ին Միջագետք որ արդեւ անանց ապարդէն, Մերձին՝ որ Եկեղեցեաց Մերաքառապէս արքայի կը վերաբերէր՝ առնուեցաւ, նաեւ Կորդուր եւ Մարաց սահմանը (— այս առիթի յիշատակ Մաթեմեմ անունը կը մննէ Գաթմէր, 143՝ Մերք որ Մերք կը կուշէնէր, ուստի կոչուեալ բզ՝, Մարք որ Մերք, —) եւ աւրիւ մանր իշխանութիւնքն ընկնով՝ Միջագետք հռոմեական ռաշակի վերածուած հրապարակեցաւ և Միջեւն այսպէս խորովայն մէկ ընդգիծագրութիւնը յի յիշուի, Բայց միշտ թէ նոյն ձեպն որ զՄիջագետք Կորդուայ իշխանն՝ որ Պարթմամաթի ինչպէն զգտուն՝ գտուն եւ Հայոց աշխարհի մէկ մասն եւ Միջագետք ալ մէկ կողմը (ըստ Գաթմէր, 1 3 կ'ընէր այդ Հինու.բէրձա եւ Մարտինի կողմը)՝ Վեի ինչ մասն՝ Տրաքսանոս գտնելու առ խառնեցաւ, եւ յետոյ երբ կը զանգաղէր՝ անգնայ տալ տալուրեցաւ և Տրաքսանոս զինոյ կը զիշխարաբար միայն Մերաքառապէս՝ Կեթրաքսանայ արքայն, եւ արդէն ռաւս ռաւսելից զեպուեցաւ մէջ՝ Կեթրաքսանայի մէկ անիւ անյամ Պարթմէր ինչպէս թէեւ ժամանակ օգտական եղած, եւ այժմ ալ բոլոր բնուր բարձան էին, բայց արդէն ինկան որ Մերաքառապէսի վերաբերով Մերքի, եւ առնաւ եւ Միջագետք որուն Մաննոս արքայն պատանաւ որ Եկեղեցեաց արքայի թոյն, եւ 118-ի Տերաքսան Կորդուայ ինչպէս թոյն Տերաքսանայն անցան ռաւսակարթով՝ Մերաքառապէս արքայն արքայութիւնը գրաւեց, եւ այս պարթմեական մասն ալ հռաշակեցաւ հռոմեական ռաշակի՝ Վարթմեական անուամբ։ Տրաքսանոս մինչեւ Բարսիլանտան տալ, անանց Պարթմեաներն կարելի ընդգիծու թէեւ մը գտնելու, այնչափ մեծ որ ներքին խառնութիւնը բանակին հետ ռաւսապարկը մ'ալ Եկեղեցեան ի վար դրացան եւ ներգրանջ անդը գրանդներ. ինչոյ տաւուր եւ ի Տերքի, որով Տերքեան անցան Տերքեան ռաւսեցաւ, եւ խորովով գաւա ին ու մէկ գաղաղար գերի ինկան։ Հնո Տերք անգամ ինչպէս ալ հռաշակեցաւ Տրաքսանոս (Օգոստոս 118, Գաթմէր, 143) խորով տալուրեցաւ

պատանաւ ի Հայոց, անդու ի կ'ըսէ Գաթմէր, (անդ 143) Տերաքսանեւ ինկան կողմերն, որոնք տալուին Հռոմայեցից մեք ինկան ինչին Տրաքսանոս Տերքեան ի վար ինչ, զրաւի Միջագետք (Միջագետք) փոքրաւ արքայն, եւ մինչեւ Պարթմէր ծնցն արդեւ արդ ինչ Տերքեան, Սակայն Հռոմայեցի ինչ տալ հակադրան, թէ զիս ինչ որ այս երկրներն ռաւսեց, բայց ռաւսե ոչ՝ պահելը, Բիւր մ'ալար Միջագետք եւ բոլոր այն աշխարհներն զոր Տրաքսանոս հռոմեական ռաւսեց ըրած էր, իր կանակին՝ ոտը ելան և Եկառուրեւ թէեւն կ'ընդարձակ Միջագետք էր, եւ Միջագետք (Միջագետք) Ձ' (մեր Բոցալիկ Ներշիկ ԻՋ, 2) որ արդէն Պարթմեաց թագին թէեւնաւար մին էր, ընտրուեցաւ զրաւի, եւ որդան անդերն սխառ մինչեւ ի Կոմաղիւնէ, բայց այս արշաւանաց ժամանակ ինչին ինչպով մեռաւ (ուստի իր 118-ին) և իր սեղն անցաւ Մոմաքառա թէ Միջագետք Ձ որդին, եւ այս անգամ՝ կ'ընէր այս արդեւ մեծ խառնութիւն զեժ՝ պաժ մը խաղաղան էին ներքին զեժերը, Վասն զի ռաւսե խորովով Հայոց աշխարհէն օղնական զորք խալից Սամառակի Բ' ապարդուրութեամբ իւր որդւն Պարթմամաթաթի (այսպէս Գաթմէր, 144) որ յաջորդեալ կ'առնու Յաթմէր Մարգառան, որ այս կտորներ, կ'ըսէ, թաղած է Եւրասիոս՝ Պարթմեականաց, գրու թէեւն, միայն սխալ գաւառաւ, որուն Մարգառանն այլապէս կ'ընէր Տրաքսանայ Գաթմէր, Բ. 174, այսինքն եւ Պարթմամաթաթի Միջագետք որդին էր, ան եւ Գաթմէր, Բ. 253-ի) Երկրորդ մարտին անուշալի կ'աղաղէին, ինչպէս յաջորդեալ ի սկզբան, երբ Տրաքսանոս ինչպէս զեժ Խառան լուստիս եւ Մարթիսոս զորապետներն վերջին շարապար յաջորդեալ եւ ռաւսակին մէկ ինչաւ և բայց լուստիս կրցաւ կրկին անմարտութեան սերմանել Պարթմամաթաթի խառնեցաւ Պարթմեաց գաւաժ եւ Պարթմամաթաթի բանակով գիշերայն շարալ եցաւ եւ Հռոմայեցից հետ միացաւ և Սամ Սամառանայ տանանին ծագած պարտուեցաւ բոլորովն եւ փոխելու տանն սպաննուեցաւ, Մերձին կրկին տանուեցաւ, եւ Ռուշայ կործանուեցաւ (որուն Երգար Է տրեց մինչեւ 117 թ. Բ. Բ.) եւ նոյնպէս Սղուկ և Կապաթմարութիւն իրք ընկան Երբ բայց զոն Տրաքսանոս համալուր, որ անկարելի եւ Պարթմեական ասան ուղղակի հռոմեական ռաւսեց ընել։ Ռուսի Տերքեան առիկ հռոմեացից ոչ եւ Պարթմեաց ներկայութեամբ արդեւ Պարթմեաց հռաշակեցաւ Պարթմամաթաթի (այս ամէն 118-ի ամէն եւ 117-ի թէեւն) Միջագետք անապարտ մէկ Վարսապառապան շարապար պաշարու մե անկարելի եւ բանալին ալ պակասութեանն ու ներգրանջութեան մեծ էին։ Տրաքսանոս օտարուած էր Վարթի գաղաղալ, և իր կը պատուաւուն որ իր կրկին Միջագետք արդեւ կըլ։ հնո անգագած Հռոմ գաղաղալ պետք եղաւ, եւ շնորհով մեռաւ ճամբան 117-ին Օգոստոս ինչին Սամ իրեքերորդին փոխուեցաւ Պարթմամաթաթի ինչպէս իւր գաջը պահել, եւ խորով կրկին գեր իշխանութեանը ձեռք ձեռք։ Յաթմէր կայսրն Սերնանոս անանկով որ իրեն հռոմեական ռաւսեց անհար ի առնել մեծամեծ բանակներն պահել Վարթեան, Միջագետք եւ Հայոց աշխարհը թե՛ն ուստի ան իրեքը, եւ ռաւսե հռոմայեցի զորքը յետ կուշ, որով Եկառու կրկին սահման եղաւ ինչպէս որ յաւալը։ Նոյն միջոցին Պարթմամաթաթի ստիւղապաւ եւ ինչ Պարթմեականներն, եւ իրեն վարձար առաւ Սերնանոս Տերքեան ի Ռուշայապառանի գաջը (այսպէս Գաթմէր, 148) որ կ'ըսէ թէ այս և Կապաթմարեան Սերնանոս ինչպէս, եւ թէ Նոյն ե Պարթմամաթաթ Ռուշայի որ կը յիշուի 119—123 տարները, որուն ցայս վար միւս չէր գրաւած, Գիտնախո Տերքեանի սխալ ժամանակագրութեան պատճառաւ) Տրաքսանոս ծրարին ու իրեն ի վերջը ռաւսե ինչպէս, թէեւ Պարթմեաց ներքին վիճակը տուրք ինչ բարեւոր չէր։ խորով հետ իր անանկը այս ասե՛ն Վարթի Գ. Քլայս իւր գաւաճայ, ըլլալ իրեն հռաշակայ պետութեան մէկ մարմն ինչպէս, (Գաթմէր, 148) եւ երկրն ալ միւս ժամանակ գրաւ հռոմեանէ կու տան։ Երբեք ռաւսե հետ խաղաղութեամբ էին Պարթմեաց, եւ էլ թէ գտաւ։

Թեան փառաց մը կար՝ Պարթևականացաւ երբ որ իբրեւ արքայ զրոյցի Ռուհայասանի միշտ փառաց մըն եր Պարթևական գահուն։ Արքանուն զիւսայ աշխարհ որ 1236ին Տաւուկցաւ Ռուհայի գահէն, եւ տեղը վերադարձնաւ Տաւուկցաւ հին արքունի տունը։ (այսպէս Գուշմ. 146 ըստ J. Dürr, die Reisen des Kaisers Hadrian, p. 381.) Պարթևականացաւ՝ էթէ այսպէս եւ իբրեւ, ինչէ ետքէ եւ թերեւս որ Հայոց գահէն ընտրուած ըլլայ, էթէ ինչէն էլ այս արքայն (սակա բէշ մէկտըր) Արքանուն 1306ին Ռա խաւրեց Նաեւ խաւրեց զուտարը։ Բայց Պարթևական սոյն գահուն յետախաւրեց Բանակցութիւնը արդիւրը լուծեցան։ Այս միջոցին մեռած կ'երեւայ խաւրեց. որով առանձինքն գահէ վրայ մնաց ծեր Վաղարշ Գ. իւր այս վերջին ժամանակն եր Աւանաց կրկին հինաշարութիւնը, զորոնք իրանք եր դարձեալ Աւան արքայն՝ Փարսմուն Գ. եւ որոնք 1356ին աւերակ դարձեցին զՄարասանքն եւ Հայոց եւ Պարսկաց աշխարհներուն մէկ մասն, մինչեւ որ Վաղարշ պարգեւեւեւեւրով եւ Պարսկաց հասակային կուսակալին Փարսիոս Արեւմտի արքայատոնութեամբը զրգուտած առ դարձան։ Վաղարշ, կ'ըստի, բողբոջեց Արքանունի՝ Փարսմունից այս ընթացքին դէմ։ Բայց Փարսմուն անձամբ չուով երթալով լուսեցաւ կայսրն եւ գտաւ արեւորեւցաւ աւ (1366ին)՝ Նիւստեւելով այս վերջին կտորը։ Գուշմովը կ'ըստէ թէ Վաղարշ Գ. Պարթևական արքան չէր այս բողբոջող, ինչպէս սովորեալ կ'ըստէ ի. աւլ. կ'ըսէ, ըլլաւ եւ Հայոց արքայ մը Վաղարշ. այն՝ զոր Արքանուն պատմած էր 1176ին եւ որուն անունը չէ յիշէր Սպարտիանոս (Արք. 21.) եւ որուն յաջորդ մէկըս 1341-3 տարեաց մէջ (Գուշմ. 147.) թերեւս այս լուսեցայն եւ Ռուհիներն այսպէս կ'ըստէ ծնն Տաւուկցաւ Այսպէս կ'ըստէ կ'ըստէ թէ (Տիւրք. Պատմ. Բ. 174-5 եւն.) թէ Նոյն ինքն Պարթևականացաւ որ (ըստ Մարզպետայ Նոյն իսկ որդի Արեւադարայ, ինչպէս բոյնը) որ Հռոմայեցեաց կողմանէ եւ Նաեւ Պարթևական հասանութեամբ եւ Հայոց ինքնորոշի՝ եկաւ առաւ Հայոց գահն, Պարթևական գահէն հրամարտելու ընտրուածութեան ետեւ, եւ 1366ին մեռեալով՝ Հռոմայեցեց տեղը զորն իւր տեղեկէն ԳՊՊՊՊՊՊՊ Ստանիմոն Պիտի որով եւ անոր հրամանաւ (1346ին, այսպէս Եթովպիոս Բաւեղեցայնի ի Բանակորդակային իւրում, առ Փոսոս Մասնեղար. 94, առ այս անձեկով Ստանիմոնի զրամն 140-143 տարեկն, տես անդ, եւ ըստ սոյն՝ Գարապաշ, Պատմ. Բ. 259.) Այս ամէն ի հարկէ՝ առանց Պարթևական հասանութեան սպասման, Վերջնայն յաջորդեց կ'ըստի որդին Սոյնմոն, այն որուն պատմաբան կրկին յուշակցեցաւ հինօրեայ վերջ՝ Վաղարշայի Գ. եւ Ղուկիս Վերտի ժամանակ, (տես վարդ.) Հայտնական այս կտորը գոնէ մասամբ վերցնել կարելի է թերեւս, էթէ ընդունելիք որ Պարթևականացաւ՝ առ ընտանեկ իրաւամբ Ռուհայի գահուն վրայ կ'ըստ Գուշմովը 119-123 տարեկն, այս տարեկն ետքէ՝ Ռուհայե ինչէն սովորեալ՝ Արքանուն առան ըլլայ Հայոց խաւրեց. եւ թերեւս ինք չէր ապրեր մինչեւ 1334, այլ այն Վաղարշն՝ էթէ Համառոտ ըլլաւ Պարսկովի տուած միջնութեան, եւ այս Վաղարշէն ետք ըլլայ Վերջնայն Սոյնմոն։ Վերջնայն ինքնորոշ մասին՝ բարձր տեղ մը՝ ինչէն ինչ՝ այս գործունեակ արքայս Վաղարշ Գ. կ'ապրեր ասպակին մինչեւ 147 տարեկն, որ տարեկն աւ զրամ ունէ։ Բայց մեռած է Նոյն տարեկն, եւ իւր յաջորդը՝ Վաղարշ Գ. զրամ ունէ 148 տարեկն, որով Վաղարշ Գ. անմիջապէս յաջորդ է Վաղարշ Գ. առանձին գահ էթելէն 71 տարեկնը, ըստ թիւն գահակցայն եւ Հակարայից մեռելէն աւ լստ ետքը, զոնէ իբր 96 տարեկն եղած (Տես Գուշմ. 137-147.)

(Արք. 1ԻԻ, 2.) Արքանուն Գ. զրամներ 80 եւ 81 տարեկնեւ Թ. Բ. երկու շրջադարձան, առանձին՝ Արքանի հաւաքմանն, երկուսն ալ շատ ցանցեցաւ՝ Նիւստեւելին է՝ յառաջակողմն Արտաւա-

նոյ Գ. պատմութիւնը արածայր ժողովը, երկար եւ զանգրահէր մնալով, զուրկն՝ ապարոշ, ակաշն՝ ուղ, վիշտ մանեակ եւ կուրծքը՝ լանջապանակ, Եթովպիոյն՝ Արտաւան ի շարժը թիւնապահէ վրայ բայման, առջեւ կ'եղած Բախա՝ պատմութեւնաւու որ եւ վերնագրեւումով, զուրկը բրգաւոր թագով որ ապարոշ կու տայ արքայն աշխիւ, իսկ ձախով իշխանութեան երկար ցուպ մը բաւան։ Արանագիրն է՝ (βασι)λε(ω)ς βασιλεω(ν) Αρκα(χου) Αρκα(χου) (δικ)αι(ω)ν ετι(α)ν(ου) (φει)λε(λ)λ(υ)ο(ς) (Վարայի արքայից Արախայ Արտաւանայ Արգարայ Նշանաւորի Հելլենասիրի,) Տարեթիւն է՝ ԲՓՏ = 392 Սեւեկ. երկու կտորին ալ, որոնց առաջնային ամին ինկած է, երկրորդինը՝ Դեօփոն, Արեւն 13.63 եւ 12.77. (Տես էջ 143.)

(Արք. 1ԻԻ, Բ.) Արք. Գ. 77-110 (Յ) Թ. Բ. 32 կտոր՝ երկու բաժնով, այն տարբերութեամբ որ առաջին բաժնին զրամն մէջ Բախուր միայն ապարոշ կ'ըստէ, երկրորդ բաժնին մէջ՝ ապարաւոր եւ ապարոշ, Արանուն կ'ըստէ վերաբերին 10 շրջադարձան, 3 զրամ է 8 պղինձ։ Շրջադարձանց նիւստեւելին է (Թ. 1.) յառաջակողմն՝ Բախուրայ Բախուրին անձօրուս, երկար զանգրահէր մնալով, զուրկն, ապարոշ, վիշտ մանեակ եւ կուրծքը՝ լանջապանակ. զիւսուն ետեւը Բ. Եթովպիոյն՝ Բախուր ի արքունի տարազով բարձր թիւնապահէ վրայ նստած, առջեւ կ'եղած է Բախան պատմութեւնաւու որ եւ վերնագրեւումով, զուրկը բրգաւոր թագով, որ իրեն ապարոշ կու տայ, ձախով ալ իշխանութեան ցուպ բաւան։ Արանագիրն է՝ (βασι)λε(ω)ς (βασι)λεω(ν) Αρκα(χου) Πατρο(υ) δικαιο(ς) ετι(α)ν(ου) (φει)λε(λ)λ(υ)ο(ς) (Վարայի արքայից Արախայ Բախուրայ Արգարայ Նշանաւորի Հելլենասիրի,) Տարեթիւն է ՅՓՏ = 389 Սեւեկ. ամայն ստուեր մնալով. կ'ըստ 12.95, ցանցեցաւ։ Բախուր. թանգարանի շրջադարձ, ինչպէս շրջադարձան մը կ'այ՝ ամբար Դիստրոն։ Միւս շրջադարձանց թուականն են՝ Թ. 2-3 Նոյն 389 տարեկն, ամաններն ինկած, արքայի զիւսուն ետեւ Բ եւ Գ, կ'ըստ 13.32 եւ 13.74. — Թ. 4-5՝ ՓՏ = 390, ամաններն ինկած կամ անընթեւելի. զիւսուն ետեւ Գ եւ Ը, կ'ըստ 13.21 եւ 13.46 — Թ. 6՝ ԱՓՏ = 391, աման ինկած. զիւսուն ետեւ Ը, կ'ըստ 11.66, շատ ցանցեցաւ. — Թ. 7 յառաջակողմն՝ Բախուրայ Գ. պատմութիւնը, ժողովուրդ տեղը նոր արձակուած, երկար զանգուրներով, զուրկն ապարոշ, վիշտ մանեակ եւ կուրծքը՝ լանջապանակ. զիւսուն ետեւ Բ. յետակողմն՝ Բախուր ի արքունի տարազով ձիւր վրայ նստած, ձախը ձիւրն աւերակին յեցուցած, իսկ աշն դեպ ի առջեւ կարկառած. Բախուր՝ առաջնային ամանն՝ պատմութեւնաւու որ եւ վերնագրեւումով, զուրկը բրգաւոր թագով, արքային ապարոշ կու տայ. Բախուրն ետեւը՝ Բախուրայ զարձան՝ զիւսուցայ այր մը պարթևական տարազով որ ամով բուն մը կու տայ արքային (կ'երեւայ ապարոշ.) առաւթիւն է Գ(ՓՏ) = 393. ամանն՝ անընթեւելի. կ'ըստ 12.46, շատ ցանցեցաւ։ Արք. Գ. Ե. 8, արքային զիւսուն ետեւ Բ. տարեկն ԱՓՏ = 394. աման ինկած. կ'ըստ 15.50, շատ ցանցեցաւ. — Թ. 9, զիւսուն ետեւ Ը տարեկն ԸIII (անշուշտ վեր-

պակ փեւ. $\Delta\Phi T = 394$.) ամիսն ինկած. կշեռ՝ 9.22. շատ ցանցառ. — Թ. 10, զիւսուն ետեւր Ա, տարին $\Delta Y = 404$. «ամբար ջրմուշած, կշեռ 11.91. շատ ցանցառ. Բրիտ. Թանգարան կայ շաբաթագրամսն մ'այս այս տարով և $\zeta\Phi T = 396$ Թուականաւ. — Երեք դրամներուն (Թ. 11—3) յառաջակողմը նոյն, միայն Բակուր դարձեալ անմարտ է, մաքը Թեթիս գիւնդուրներով եւ ակնաշնաւ ոչ ոչ կայ. յետակողմը՝ Արշակ Ի գահին աղեղնուոր. աղեղան տակ՝ մենագիր. արձանագիրն՝ Բաւեաւ թաւեաւ Արաքսիս սուրբտէս օրացոյց փալեղլիցոս («Արաքսիս արաքսից Արշակոյ Բարեգործի Արդարաց Նշանաւորի Հեղինակութիւն») տառերը խառնու եւ սխալման. կշեռ՝ 3.54. (միւսներունը՝ 3.66. եւ 3.32.) Պետերբուրգի Թանգարանն ճիշդ այս տարով դրամ մը կայ՝ այն տարբերութեամբ որ առաջակողմը արաքսից զիւսուն ետեւ պահաւարանական տառերով գրուած է և PK (անշուշտ՝ Բակուր) — Պղինձներուն (Թ. 14—21) յառաջակողմը շտրեքդրամանց Տամանաւ եւ մարտաց տեղք նոր արձակուած, յետակողմը Բաւեաւ՝ գլուխը բրգաւոր թագով, զիւսուն առջեւ Ա (Թ. 14. կշեռ 3.40.) Միւսները նոյն՝ բայց սա կարեւոր տարբերութեամբ որ առաջակողմը արաքսից զիւսուն առջեւ տարեթիւ կայ, այսինքն՝ Թ. 15՝ $\Delta\Phi T = 391$, կշեռ 3.62. — Թ. 16—17՝ $\Delta\Phi T = 394$, կշեռ 2.52 եւ 3.02. — Թ. 18՝ $\zeta\Phi T = 396$, կշեռ 8.23, շատ ցանցառ. — Իսկ Թ. 19—21 յառաջակողմը արաքսից պատկերը Թ. 11—13 գրամաց Տամանաւ, անմարտ, Թեթիս գիւնդուրներով. գլուխն ապարօշ, ակնաշն ոչ, վիզը մանեակ եւ կուրծքը լանջապանակ. յետակողմը՝ գեղեցիկ կուժ մ'երկու ունկերով. (կշեռ՝ 1.13 եւ 1.42 եւ 1.14.) Թուական շտեմին — Բ. րամսին կը վերաբերին շոր շտրեքդրաման, երկու դրամ, մէկ Երեքբլուժն, եւ չորս պղնձէ. Այս շտրեքդրամանց առաջակողմն պատկերն արդէն տարբերութիւն ունի (Թ. 22—25). Բակուր կարճ մորուք ունի, գլուխը՝ սաղաւարտ, եւ ապարօշ, ակնաշն ոչ, վիզը մանեակ եւ կուրծքը լանջապանակ. զիւսուն ետեւը (Թ. 1)՝ B. յետակողմը Բակուր արքունի տարապով Թարթի թիկնապահին վրայ, առջեւը կեցած է Բաւեաւ պատմաճանաւոր եւ վերնագրեալով, գլուխը բրգաւոր թագով որ իրեն ապարօշ կու տայ, ձախով իշխանութեան ցուպ րաւած. Արձանագիրը՝ (Բաւեաւ) Բաւեաւս Առաքոս (ձուսոս) Եպիֆան(ոս) փալեղլիցոս. («Արաքսի արաքսից Արշակոյ Բակուրայ Արաքսի Նշանաւորի Հեղինակութիւն») Երեքթիւր (Թ. 22) $\Delta Y = 404$, ամիսն ինկած. կշեռ՝ 9.40, շատ ցանցառ. Միւսներն են՝ Թ. 23 նոյն 404 Թուականաւ, ամիսն ինկած. կշեռ՝ 8.68. շատ ցանցառ. — Թ. 24, արաքսից զիւսուն ետեւ Ա, տարեթիւ EY = 405, ամիս Ագիւնէնոս. կշեռ 7.87. շատ ցանցառ. — Թ. 25, արաքսի զիւսուն ետեւ Ը. տարեթիւը CY = 406, ամիսն ինկած. կշեռ՝ 10.35. շատ ցանցառ. — Բերկիթի Թանգարանը կայ Պրիմէ-Ոստէնի Տաւաթմանէն շտրեքդրաման մը Թ. 22ի տարով, եւ Թուականաւս X Y = 407 (P). Մտագիր հ'ընէ Հեղինակն որ Բաւեաւ

կուրի Բ $\Delta Y - ZY (= 404-7)$ տարիներէն եղած շտրեքդրամներուն յառաջակողմը շատ նման է Առաքոս Գ. արաքսի շտրեքդրամներուն յառաջակողմին. երկու արաքսից պատկերները կը դնուականութիւն անով որ Բակուրի պարանոցի մանեակը շտրեքիկն է, Առաքոսին՝ երեքիկն. Այս թէեւ զուգակցեալ, տարբերութեան մտադր ըլլաւոր է, այնու ասուել որ արաքսից անուշը շատ անդաւր չէ կրնար գտնուիլ յետակողմը՝ կաղապարին կոնխիւս կերպին պատճառաւ. չորսը ինկած կամ ընդհանրապէս մաշած ըլլալով։ Առաջը այս մտադրութեան շատ դիւրին է օրինակի Տամար որ Բաւեաւ կուրի Բ մէկ շտրեքդրամանն՝ որուն տարեթիւը $\Delta Y (= 404)$ է՝ ըստ պատահման կամ նոյն իսկ դիւմամբ փոփոխուած ըլլալ $\Delta Y = 430$ ձեւին, եւ անուշաղբի Տաւաթոյ մը Խաղաւարով իրբեւ Առաքոսի Գ մէկ անծանօթ դրամը Տամարի։ — Երկու դրամը (Թ. 26—7) յառաջակողմը՝ Բակուր Բ շատ կարճ մորուք է. նոյն է Ճեպցեալը՝ սաղաւարտ, ապարօշ, ոչ, մանեակ եւ լանջապանակ. յետակողմը՝ Արշակ Ի գահին աղեղնուոր. աղեղան տակ՝ մենագիր. արձանագիրը՝ Բաւեաւս Բաւեաւս Արաքսիս սուրբտէս օրացոյց փալեղլիցոս («Արաքսի արաքսից Արշակոյ Բարեգործի Արդարաց Նշանաւորի Հեղինակութիւն») բայց շատ խառնակ եւ սխալման գրուած. կշեռ 3.72 եւ 3.75. ցանցառ. Եւսարեման (Թ. 28) եւ պղինձներն ալ (Թ. 29—32) նոյն պատկերն ունին՝ Բակուր Բ շատ կարճ մորուք են, բայց Թ. 28—30 առանց լանջապանակ. յետակողմը՝ Բաւեաւ գլուխը բրգաւոր թագով (Թ. 28—30.) Եղիթութիւն պատմաճանաւոր ձեռքը պակ եւ ձախ ուր՝ արմուէնի (Թ. 31—2) կշեռ (Թ. 28) 1.53, մնացեալները կարգաւ՝ 1.36, եւ 0.96, եւ 1.46, եւ 1.33, (Տես էջ 144—9.)

(Արշակ Թ. 9.) Խոսքով, 106(°) կամ 108—130(°). ընդ ամենայն 28 հոտոր, մեծաւ մասամբ պղնձ (Թ. 1—24, 28) եւ միայն 3 դրամ (Թ. 25—7)։ Պղնձագրամանց նիւթագիրն է (Թ. 1) յառաջակողմը խոսքով պատկերը արամոր լեւամորուք. զիւսուն երկայն մագն արտեստական կերպով ամփոփուած, եւ գեղաձեւերու, գլուխն՝ ապարօշ, ակնաշն ոչ, վիզը մանեակ եւ կուրծքը լանջապանակ. Ետակողմը՝ Արտեմիոս կարճ պատմաճանաւ, գլուխը թագ, ակնով պատկերապանն նեւ որ կը չանէ, ձախով աղեղ րաւած։ Արձանագիրը միայն՝ ΒΑΙΛΕΥ(С) ΧΟСРΟΙ («Արաքսի Խոսքով») յուշահան «արաքս», բառին A տառին տակ կ'ընդունւած տառ մը C, եւ «խոսքով» անուան տակ O մը. կշեռ 3.57 գր. շատ ցանցառ. Արշակի Տաւաթմանէն։ Նոյնպէս շատ ցանցառ եւ նոյն Տաւաթմանէն է՝ Թ. 2, որուն արձանագիրը Թերակատար է, կշեռ 3.72։ Միւս պղնձներուն յառաջակողմը նոյն, իսկ յետակողմը՝ Բաւեաւ բրգաւոր թագով, եւ ասոր զիւսուն չուր տարեթիւ. (Թ. 3 զիւսուն ետեւն ալ Ա.) իսկ մէկ մասն վրայ առաջակողմը արաքսից զիւսուն ետեւ՝ A. B (Թ. 5—6). Տարեթիւներն են Թ. 3. KY = 420, շատ ցանցառ. կշեռ՝ 8.72. — Թ. 4. AKY = 421, ցանցառ, կշեռ՝ 4.57. — Թ. 5. FKY = 423 ցանցառ, կշեռ՝ 15.84. —

թ. 6—7 տարեթիւն շուշին՝ հաղպարէն դուրս ինկած բլլարով, հշեւ՝ 11.80 եւ 18.43. — թ. 8՝ ΔKY = 424, հշեւ՝ 10.69. — թ. 9 1՝ HKY = 428, հշեւ՝ 9.57 եւ 4.52 եւ 4.13. — թ. 12—14՝ ΘKY = 429, հշեւ՝ 8.15, եւ 4.10, եւ 3.63. — թ. 15՝ BAY = 432, հշեւ՝ 1.18, շատ ցանցաւ. — թ. 16՝ FAV = 433, հշեւ՝ 13.45, շատ ցանցաւ. — թ. 17՝ ΔAY = 434, հշեւ՝ 4.35, շատ ցանցաւ. — թ. 18՝ ZAY = 437, հշեւ՝ 1.17 շատ ցանցաւ. — թ. 19 21 առաւելական՝ հաղպարէն դուրս ինկած բլլարով, հշեւ՝ 2.39, եւ 3.74, եւ 1.41. — թ. 22էն սկսեալ աղբային մագերէ ծոծրակին վրայ մէկ մեծ զոյնի ամփոփուած է, զլուին՝ սաղաւարտ եւ ապարօշ, նոյն՝ մանեակ եւ լանջապանակ. յետասկողովը թ. 22 3 կիսանձնէն պատկեր Բախտի, ետեւը թուականն. — թ. 24՝ Բախտը կանգուն կենցած պատմութեանաւ եւ վերնադիւտով, զլուխը բրգաւոր թագով, աջով՝ արմուկներ եւ ձախով իշխանութեան զուգարէնած, ետեւը նոյնպէս թուականն. — թուականն է երեքին ալ՝ թ. 22—4՝ ΘAY = 439, հշեւն՝ 3.40, եւ 3.88 եւ 5.83. — Բրիտ. թանգարանը կայ շատ մանր պղնձադրամ մ'ալ իբր 11 չափաբերորդաւոր արմաւագով. աղբային պատկերը՝ ոչ եթէ կիսագէժ կամ կողմնակի՝ միսներուն պէս, այլ ամբողջ երեւով առջեւ նոյնելով. յետասկողովը Բախտի կիսանձնէն պատկերը, բրգաւոր թագով, ետեւը՝ Ա, վարը թուականն՝ ΘKY = 429. — Գրամմներուն (թ. 25—7) առաւելակողման պատկերին մէջ խորովոյ սրածայր մօրուք է, երկայն մագերէ նոյնպէս զնոյննէն ամփոփուած, զլուին՝ ապարօշ, սահմէ՝ օղ, վիզը՝ մանեակ եւ կուրծք՝ լանջապանակ. Գետասկողովը՝ Արշակի ի գահին սպերնաւոր. աղեղան տակ՝ մենագիր. արձանագիրը՝ յուսելաւ Յուսելաւ Araxou ευρησεν οὐρανοῦ οὐρανοῦ επιφανους (φιλαιλλη(vu)) (ՆԱՐԵՅՅԻ արքայից Արշակայ Բարեգործի Արքայոյ նշանաւորի Հելլենասիրի.) ստաւերը խառնակ եւ սխալաձեւ. Աստից հշեւ՝ 3.67, եւ 3.78, եւ 3.63. երեքն ալ ցանցաւ. — թ. 28 պղնձնէն այլադրուին արքային պատկերը՝ սրածայր մօրուք, բայց երկայն գանդաբանը մագ. զլուին՝ ապարօշ եւ վիզը մանեակ. Գետասկողովը՝ Բախտ զլուխը բրգաւոր թագով. տարեթիւնը կը պակսի՝ կաղապարէն դուրս ինկած. հշեւ՝ 1.03, շատ ցանցաւ.

Հեղինակը մտադիր կ'ընէ որ թ. 1—27 դրամոյ արքային ամենայն սպաշխույթեամբ խոստով է՝ Միսայն թ. 28 պղնձին չամադ կարելի չէ վճառիլ բո՛ւլ նոյնը. եւ շատ կարելի է որ խոստովի մէջ ուրիշ ժամանակակիցն ըլլայ դրամին չափանիւ ստեղծ, ինչպէս արդէն Գարգինը (էջ 204) մտաւանդէր բրած էր։ (Տես էջ 150—153.)

(Արշէլի Ի.Ձ. 2) Միհրաբու (Միհրաբու) Ձ, իբր 116(Ք) Յ. Բ. Ընդ աճեր 28 հոտը՝ երկու խմբով։ Ա խմբի կը վերաբերին 5 դրամ, 5 պղնձ։ Գրամմներուն (թ. 1—5) յառաջակողովը Միհրաբուայ զ պատկերը, երկայն սրածայր մօրուք, թեթեւ գանգառներ մագով. զլուին՝ ապարօշ, սահմէ՝ օղ, վիզը մանեակ եւ կուրծքը լանջապանակ. Գետասկողովը՝ Արշակի ի գահին սպերնաւոր. աղեղան

տակ՝ մենագիր. արձանագիրը՝ Յուսելաւ(c) Յուսելաւ Araxou ευρησεν οὐρανοῦ επιφανους (φιλαιλλη(vu)) (ՆԱՐԵՅՅԻ արքայից Արշակայ Բարեգործի Արքայոյ նշանաւորի Հելլենասիրի.) Աստից հշեւ՝ կարգաւ՝ 3.49, եւ 3.81, եւ 3.32, իսկ թ. 4—5՝ 3.49, եւ շատ ցանցաւ. — Պղնձներուն (թ. 6—10) յառաջակողման պատկերը՝ նոյն. յետասկողովը՝ կ'երեւայ կին մը՝ զգեստով որ մէջքէն վեր զարմած է, մէջքը գօտի, իսկ գօտին վար լայնաւորաբար եւ բազմախոր, աջով՝ արմուկներ թռնած (թ. 6, հշեւ 1.53.) ձեւը զլուին (թ. 7 եւ 10, հշեւ 1.50 եւ 1.01.) արմիկ՝ կտցով ապարօշ բռնած (թ. 8 9, հշեւ 1.55 եւ 1.10.) — Բ. բաժնին կը վերաբերին՝ երեք դրամ եւ 13 պղնձ։ Գրամմներուն (թ. 11—13) առաջակողման պատկերը նոյն է, միայն լանջապանակ կը պակսի։ Նշանակաւ յետասկողովը՝ Արշակի ի գահին սպերնաւոր, աղեղան տակ մենագիր. Արձանագրութիւնը կրկին ինչպէս, (նախ պաշխաւարձանակն) Mitradata malka (Միհրադատ արքայ) (եւ երբորդը՝ սովորական յունական) Յուսելաւ Araxou ευρησεν οὐρανοῦ επιφανους (φιλαιλλη(vu)) «արքայից Արշակայ Բարեգործի Արքայոյ նշանաւորի Հելլենասիրի.» ստաւերը խառնակ եւ սխալաձեւ. Աստից հշեւ՝ թ. 11՝ 3.19, ցանցաւ. Ծանցաւ. եւ միս երկուքն ալ՝ 3.70 եւ 3.73. — Պղնձներուն միս մէկ մասին (թ. 14—21) յառաջակողման պատկերը նոյն է, նոյնպէս առանց լանջապանակի. յետասկողովը՝ պէսպէս անստեղծ դրոշմներ, այսպէ՛ս առաւելակողման եղն (թ. 14—6. հշեւ 1.39 եւ 1.08, եւ 1.12.) եղնիցաւոր ոչխար (թ. 17 8, հշեւ 0.75 եւ 1.08.) եղան զլուին (թ. 19, հշեւ 1.04.) ձեւը զլուին վրով (թ. 20, հշեւ 1.22 շատ ցանցաւ.) նշանաւոր է թ. 21 շատ ցանցաւ. պղնձնէ, որուն յետասկողովն է՝ արքայի մը պատկերը երկու լիւսմօրուք, երկայն թեթեւ գանգառներ մագով եւ ապարօշով, հշեւ՝ 0.77. — Մտադիր կ'ընէ Հեղինակն որ թ. 11—21 առանց որեւէ երկայնութեան Միհրաբուայ Ձ կը վերաբերին, եւ որովհետեւ թ. 1—10 ալ վերջնոց չեն շատ մեծ նմանութիւն ունին, աստեք ալ նոյն արքային ըլլալու են։ Թեքեւս նոյնպէս նոյն արքային դրամներն են թ. 21—25 պղնձներ, որոնց առաւելակողովը կ'երեւայ՝ ըստ երեւութեան նոյն Միհրաբուայ զ պատկերը, երկայն մօրուք եւ երկայն մագով, ապարօշով եւ մանեակով. յետասկողովը (թ. 22) իտալեան մարդու մը պատկերը, զիւր մագով՝ զլուին. զիւրուն աջիւ թեքաւորաւոր են անընթեանի արձանագրութիւն մը. (շատ ցանցաւ, հշեւ՝ 1.97.) չի՛շք այս տպով պղնձ մ'ալ կայ Բրիտ. թանգարանը, որուն արձանագրութիւնը նոյնպէս լաւ ընթեանի չէ. Longpérier եւ Gardner կը կարծին արձանագրութեան մէջ գտնել KAY = 424 ՍԵԼԵԱ. Թուականը, բայց Wroth կը գտնէ ΔPCΔ տառերը եւ կը կասկածի թէ Միհրաբուայ Ձ ըլլայ, այլ անսրայ դրամներու կարգը կը գտնէ (Այս Տեսողաբերական դրամը տես Ա. Իսթ. էջ 222 եւ 253, Տես. 1Ի. 5. Longpérier, էջ 140, Տես. Ժ.Ձ. 192. Գարգինը, էջ 55, Տես. Ձ. 23.) — թ. 23—5 պղնձներուն

Աղաղալայ Գ Երեք գրամներուն (Թ. 45—7) առաջագործը նշանակե է Աղաղալայ Գ պատկերը, երկայն լիամուրուք, զլուրին սաղաթաւարտ եւ ապարոշ, վիզը՝ մանեակ եւ կուրծքը՝ լանջապատակի յետասկողմին Արշակի գահի տղիքնաւոր. աղիքան ներքեւ՝ մեծագիր Երեւանապոլի (պաշխաւարաւ.) Volgasi makka «Աղաղալ աղալայ» (եւ յաւերեւն) βασιλε(ων) Αραχα(ου) ευσεργετου δικαιο(υ) επιφανα(υ)ου φιλελλη(ν)ου «աղաղալայ Արշակայ Բարեգործի Արգարայ Նշանաւորի Հելլենիստիքի» սակայն ստաւեր շատ խառնակ եւ շատ սխալագիր։ Ասոնց կշիռն՝ 3.29, եւ 3.69։ — Արծաթախառն պղինձը (Թ. 48)՝ առաջագործը նշան է, բայց առաջը լանջապատակի. յետասկողմը՝ Բախտ ջած արդիւրդ պատուանդանի վրայ, պատմութեանաւոր, զլուրի բեր-գաւոր թագ. առջևը՝ արմատեւելի ճիւղ աղի բար-ձրացուցած եւ ձախը յեղուցած խառնաձեւին վրայ. կշիռը՝ 2.45, շատ ցանցաւ։ — Պղինձներուն մէկ մասին վրայ (Թ. 49—54) յառաջողորման՝ Աղաղալայ Գ արքային պատկերը չէ կիսագէմ կամ կողմնակի, այլ լիագէմ (en face), երկայն մուրուք. զլուրիք՝ աղաղալայ եւ ապարոշ, վիզը՝ մանեակ եւ կուրծքը՝ լանջապատակի. յետասկողմը՝ Բախտայն պէս ինչպէս էր Թ. 48։ Առաջագործը՝ արքային գլխուն մէկ կողմը տարեթիւ կայ 58 է 60Y = 459 (Թ. 49, կշիռ՝ 3.72, եւ նշան՝ Թ. 58 կշիռ՝ 3.81.) — EY = 460 (Թ. 51, կշիռ՝ 3.65.) — AEY = 461 (Թ. 52, կշիռ՝ 3.60.) — ΔEY = 464 (Թ. 53, կշիռ՝ 3.62.) — EY = 465 (Թ. 54, կշիռ՝ 3.70) Միւս մէկ կէտը (Թ. 55—59a) արքային պատկերը գարեհաւ կիսագէմ է՝ երկայն մուրուք, նշանապէս՝ աղաղալայ, ապարոշ եւ մանեակ. յետասկողմը՝ (Թ. 55—57) Բախտ բրգաւոր թագաւոր զլուրիք, իսկ Թ. 58—59a Բախտն այնպէս ինչպէս էր Թ. 48ի յետասկողմը։ Ասոնց վրայ ալ արքային գլխուն քով թուականը գրուած է, այսինքն Թ. 55՝ ΠY = 480, կշիռը՝ 3.53. — Թ. 56՝ ΑΠY = 481, կշիռը՝ 2.77. (Բախտի գլխուն քով Α.) — Թ. 57՝ ΓΠY = 483, կշիռը՝ 2.76. — Թ. 58՝ ΔΠY = 484, կշիռը՝ 2.81. — Թ. 59՝ ΖΠY = 487, կշիռը՝ 2.40. — Թ. 59a՝ ΗΠY = 488, կշիռը՝ 3.42։ — Մնացեալներուն վրայ (Թ. 60—65) առաջագործը շորեղբարմանակ սոճով է, Աղաղալայ Գ պատկերն եւն, նշանակ երկար մուրուք, աղաղալայ, ապարոշ եւ մանեակ։ Յետասկողմը՝ Բախտ նստած պատմութեանաւոր, զլուրիք բրգաւոր թագ, աղի մամուլով զիջիւր բռնած եւ ձախով՝ արմաւենի (Թ. 60, կշիռ 1.02.) Յաղթութիւն պատմութեանաւոր՝ ապարոշ եւ բռնած (Թ. 61—2, կշիռ՝ 1.50 եւ 0.80, շատ ցանցաւ.) անուանեւ կազմած մը շորս շառաւիղով առանց հնաւորի (Թ. 63—4, կշիռ 1.17 եւ 0.76, շառաւիղներու մէջ նշանակ մը.) իսկ Թ. 65 յառաջագործը Աղաղալայ Գ պատկերն շորեղբարմանակ սոճով, նշանակ երկայն լիամուրուք, աղաղալայ, ապարոշ, մանեակ եւ նաեւ լանջապատակ. յետասկողմը՝ նշանակ Օ եւ պահաւերէն արձանաւորութեան մը հասարկարար. (Թ. 65, կշիռ 8.05.) Սլա վերջինքը թուական չունի. Թ. 60—2 շատ ցանցաւ, միւսները ցանցաւ (Տես էջ 158—167.)

Նախնական Աղաղալայ Գ վերին օրերը Պարսկեաց իրերը գէթ այնպէս բարեկամ էին որ գնեւ ներքին խառնութիւնը լատ էին։ Այս անվերջ ներքին երկպառակութիւնը նկատելով՝ զարմանալի երեւոյթ մըն է ճիշդ այս Աղաղալ Գ, որուն ժառանգն աւելի իշխանութեան տարիները ներքին խաղաղութեամբ անցան՝ առանց հակադրուի մը կամ գահի թիկնաւոր։ Պարսկեւք ուրիշ կերպով մտածել մեզք բերելու զայն՝ զոր Յրայնան, օրերէն վեր կորսնցուցած էին։ խնդիրը երկին պիտի դառնար Հայոց աշխարհի վրայ, որուն իրաց վերջինը Պարսկեաց հանդէս չէր։ Հռոմայեցիք էին հան գործիչներն, եւ աղաղալ անոնց հաւանութեամբ գահ կ'էկէին։ Այսպէս է վերջը «Մեքսիկոյ» եղած էր (140—3ի միջոցն սկսեալ.) եւ այսպէս եղաւ յաւերք ժամանակը Սոյեման (կ'երեւալ 159ին սկսեալ.) Աղաղալ Գ արդէն 155ի կը պատրաստուէր արշաւել Եւրոպայի Բաքոյն ժամանել Նիւոնիստոն Պիտո Ստրիք ըլլալով՝ բանակցութիւնը խաղաղութեամբ լինցան։ Սակայն Պիտոյ մահուան ետքը Աղաղալը գործարկել ուզեց ծրարիւր, եւ 162ին Պարսկեւք Եւրոպայի Եւրոպայի (Գուռաւ.) 147 կը նշանակէ որ այս յաւերք պատերազմը որպիսի նշանակու էր՝ նշանակը անդաւանին եւ պատմական անուանութիւնը. բայց այս մասին կայ գեղեցիկ մեղադրութիւն մը՝ E. Napp, De rebus imperatore M. Aurelio Antonino in Originis gestis. Bonn 1876. որուն քննութեան արդեանք ալ հնաւան է.) Սոյեման զուրկ մեղանք՝ ստիպուած էր Հռոմայեցեց ապստամբել, եւ թէեւ օգնութեան հասաւ Պարսկեաց հռոմայի կուսակալն Նիդոն Սեւերիանոն, բայց Նիդեկեաց զաւառնն մէջ Աղաղալայ խորով զորավարին շարաւոր պարտուեցաւ, հռոմական լեգեոնը ընդունաւ, եւ Սեւերիանոն ալ անձնապէս եղաւ։ Հայոց արքայ արքեպիս. Բաւար, եւ արքանքը շարունակեցաւ ոչ միայն Եւրոպայ, այլ նաեւ ուրիշ կողմանէ Ստորին Պարսի Բաքոյն իսկ Նիւոնիստոն Հռոմայեցի զորավար պարտուեցաւ եւ փախել բանագործուեցաւ։ Հռոմայեցեց գործերն այս մտաւորաւ չլուրէն համար նշոյն Մարկո Սեւերիանոն իւր հաճեալի հրապարի զուգիւրն վերցնելու կողմը արեւելք, որ եղաւ եւ Սեւերիանոն նստած, նախ սկսաւ՝ բռնակը վերականգնել. իրեն զլուսւոր գործիչն էր Սեւերիանոն զաւարակաւ։ Վերոյի առաջակցած խաղաղութեան պայմանը ընդունելի չեղան Աղաղալին։ Հայոց աշխարհ խառնուեցաւ. Ստաւրոս Պիտիսի զորավարն, որ գէշապ կրկին շահեցաւ, Բաքոյն գահէ մեղադրուեցաւ, եւ Ստաւրոս անուեցաւ. (163.) եւ կրկին Սոյեման գրողեաց արքայ Հայոց, զոր Եւրոպա առաջնորդեց Մարտիոս վերստ. Պիտիսի յաւերքը զորավարը. (164) որ անկէ մտաւ Ստաւրոսական Մարտիոսն եւ ոչ նուազ յաղթութիւն ունեցաւ. (165.) Բուն պատերազմը Ստաւրոց կողմէր. Սեւերիանոն արհեստեւոր Բաքոյնի մը մէջ (Եւրոպոյի քով) Պարսկեաց յաղթելով՝ Մարտիոն մերժեց, եւ մտաւ ալ Միկաէլեթը (163.) Եւրոպան անցնելով հաւանորին Ստաւրի եւ Նիկիֆորիանի քովից, փախ զի այս անգործ կուրծքն եղան եւ վերջինն անուեցաւ, անկէ հիւսիս արեւելք՝ անուեցաւ Պաւսարա Ռահայի մտերին։ Բայց հոս նախ Ռահայ պէտք էր պաշարուի եւ անուեւիլ, որուն Մարտի Եւրոպայի 164ի ստիպուած էր Հռոմայեցեց կրթաւ, եւ հնդկութեան տակ գրուեցաւ, եւ իրեն յաւերքը գրողեաց Վալիլի Բար-Սահուր (շատ Գիտնական Յիւլիան)։ (Բայց 168ի գալանց ատեն Մարտի կրկին ստաւաւ զուգիւրն, եւ իւր գրածից վրայ գնել սկսաւ կայսր պատերազմ եւ Փիլիքստոսի յորհրդերը.) Նաեւ Մերին պէտք էր պաշարուի եւ անուեւիլ, եւ քարտէսութեամբ կողմերը. Ռաւի պատերազմի գործն սկսած էր զանդաղաւ եւ գծաւարանալ Հռոմայեցեց գործը գիւրացաւ, երբ Աղաղալը՝ ստեղծելով իւր հպարտիկ արքայից հնաւանով իւր տիրանալը՝ խաղաղ զորավարն ան փախչեց Միկաէլեթէն՝ Յիւլիանոն ալ անգործ։ Պատիւս անվերջա-

պէս ետեւէն Հասաւ, մտաւ Բաքընը, Սելեւկիա առնուեցաւ: (— որուն բնակիչք որ Յոյն կ'ըսուին՝ սիրով ընդունանաւ Հռոմայեցիները, բայց կեզք պատրաստակաւ աւարի տրուեցաւ քաղաքն եւ հրիւր եղաւ. եւ այս ամենն՝ ինչպէս գրուուէ: կ'ըսէ եւ 143՝ արեւմտեան կրթութեան եւ հելլենականութեան համար յարեալս մահացող հարուած մ'եղաւ Բիշր պէն իւր թէ հելլենականութեան պաշտպաններու կողմէն) եւ առնուեցաւ նաեւ Գիրենը, եւ արքունի դուռը կամ պալատը գտնուողապէս եղաւ: Սակայն Հռոմայեցիք ալ չկրցան աւելի յառաջանալ եւ Վաթիս գաղաւ: Սարգի (185ին) իրենց ալ կորսուց ան եր ի գաղթին, պաշարն սպառած ըլլալով, եւ որ մեծադիմն էր՝ Սելեւկիոյ խնամքն ետքը՝ Պարթեւաւտան ինչպա մահաբեր հարուած մը՝ փանտախան, որ աւերեց երկիրը եւ անկէ տարածուեցաւ բոլոր աշխարհքն: Երկուս կայսերք բաց ի իրենց առած Հայական եւ Պարթեւական տիպառներէն (Armeniacus եւ Parthicus Maximus) առած են՝ Մարտիրոս՝ արշաւանքը ի Մարտ՝ նաեւ Medius (Մարական) յորբորանքը: Ասկէ կը հետեւ զընէ Գուռլով (անդ 149) թէ Մարտիրոսն այն ատեն տակաւին ինքնուրոյն տերութիւն մըն էր, եւ թէ որովհետեւ այս տիպառը կը գտնուի արդէն 165 տարւոյ 28 Օգ. թուականին յառաջ եղած յիշատակարանաց մէջ, նոյն տարին ըլլալով եւ արշաւանքն ի Մարտ: խաղաղութեան գայիւնքն այս շրջաբանաց պատեւրազմէն ետեւ եղած ըլլալով, եւ կ'ըսէ 186ին՝ Վասն զի յիշեալ Հռոմայանաց շնորհիւ Հռոմայեցիք չընդնան իրենց յաղթութեանքն, եւ խաղաղութեան գայիւնքը չափաւոր պայմաններով էր, ի հարկէ այն զիստ որ կ'ետով որ Միշտագնայ անցաւ Հռոմայեցոց Հռուքը: Կարգադրութեան նաեւ միւս փոքր արքայութեանց ինչդիրքն եւ արջայնքն դրուեցան իրենց ստեղծ. յառապէս Ուռ-Հայկենն՝ ինչպէս յիշեցինք: Անկէ ետքը Պարթեւաւտան գտնէ այն բարեկր ունեցաւ. որ երկուս փանտախի բաց ի արաւանքն՝ նաեւ ներքին խաղաղութիւն վայելելով կրնար իւր ոյժերը նորոգել. բայց արդէն Լաւրակունաց ջորութեան վերջը մտնեցան էին՝ Վաղարշ Պ մեծաւ. 191ին Սելեւկոսիւրէն յառաջ, փան զի արգեն այս թուականաւ (502 Սելեւկ.) որ աշխան կը ստի, դրամ հոյ իւր յաղթեցն Վաղարշ Ե: (Գուռլով, անդ՝ 147—151):

(Հարանախիւն)

Հ. Յ. Յ.

Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՈՐՄՈՑՈՑՈՑԵԼ ՍՈՒԼՄԵ

Գր. Մալխաս «Արեւելք» օրաթերթին մէջ (թ. 5698) Տրատարակեց ուշաքրաւ յօդուած մը՝ գտնէ մեզի համար, որ Ատարկաներու դատը վերանագիրը կը կրէր, եւ որ առիթ տուաւ մեզի սա յայտըդ սողորը գրելու: Հին ատենները՝ երբ տակաւին առարկաներու դասը չկար, կ'ըսէ յրգ. յօդուածագիրը, տարր բառերով խնդրուած, աղճատուած հայերէն մը կը գործածուէր. իսկ հիմայ պարոնական փոքրիկ տղոց բերնէն անգամ «գրեմէ կոտորեալ սողորը հայերէն» կը լսուի՝ շնորհիւ առարկաներու դասի աւանդման: Մականք երբ խնդիրը կու գայ նորոյթի, արգուադրի եւ կեղարուեստի

նկարագրութեան, ծաղկանցի եւ ծառաստանի ստորագրութեան են, հոն հայերէն լեզուն կը կաղայ, իւր ծառայութիւնը կը զնայայ մեզի եւ տեղի կու տայ տարր բառերու ներս սպրդելուն: Ինչո՞ւ. փան զի տարր բառին արտայայտած գաղափարին համաթեքը հայերէնի մէջ կը պակսի, կամ լուազոյնս՝ չի գիտցուիր: «Այս ամենն կը տեսնուի կարեւոր պէտք մը, կ'ըսէ Գր. Մալխաս, Առարկաներու դասերու նոր հաստատութիւն մը, որով տոհմային լեզուն, քարգանք նաեւ նորոյթի սահմաններուն մէջ... Մեր լեզուն մէջ, մեր ագիտութեան սահմանները ասլափ նեղ չեն: Հատ աւելի ընդարձակ են: Մենք ըսաւ գիտակցութիւն չունիք թէ համեմատաբար ողբան թէ հայերէն գիտենք եւ թէ որքան ճիշտ մթերք կան լեզունի մէջ որ մեր անգիտակ ըլլալուն պատճառաւ դեռ չահագործուած չեն...: Օրինակ առնուք բուսական աշխարհը, որ ամենէն հարուստն է, եւ ամեն օր կ'իջնայ մեր տեսութեան եւ շօշափման զգացողութիւններուն տակ...: Քիչեր գիտեն թէ որ ծառին կ'ըսուի կնճիւր կամ յոյնի կամ կաղամախի, իսկ մենք աւելին պիտի ըսենք. բառագիրը եւ առարկաներու դասագիրը յօրինողներէն անգամ շատ քիչերը գիտեն թէ որ ծառը կաղամախի կը կոչուի: Արպէս փաստ մեր բնայը պարտաւ չհամարուի՝ կ'ուզենք փաստերով հաստատել: — Այսօրան օրս հայ ընագէտները կամ բուսաբանները ըարտի ծառը կաղամախի կը կոչեն եւ կաղամախին ալ ըարտի: Ըսա հետեւորդի՝ բարտին, կը ստորագրեն երկայն ու տափակ կոթուններով, սուր ափսանքով, կլոր տերեւներ ունեցող ծառ մը, որուն տերեւները մեղմ սղոխէն անգամ կը դողդողին, եւ աւելի անտառներու մէջ կը գտնուի: Իսկ «կաղամախին» բարձր բուրբի ձեւով՝ նուրբ, նեղ ու սրածայր գագաթով ծառ մը, որ սովորաբար ջրաբեր վայրերը կը սիրէ եւն: Սակայն թէ՛ մասնաւորներն եւ թէ՛ Հայաստանցիք ընդհանրապէս՝ գիտեն. ըլլայ Տայոց աշխարհն եւ Տարուն, ըլլայ Կովկաս եւ այլուր:

Մենք պէտք չենք տեսներ այս շփոթութեան բուն սկզբնապատճառը քրքրելու, բայց եթէ հարկ ըլլայ՝ պատրաստ ենք ցոյց տալու եւ զայն:

Է՞ր. «բարտի», եւ «կաղամախի», ծառերուն այնպիսի մեկնութիւն կամ սահման կու տայ, որ անհնար է որոշ բան մը հասկընալ եւ իմանալ անոնց տարբերութիւնը: Երկու ծառն